

Декілька зауважень про мову, самоідентичність і національну приналежність жителів білорусько-російського прикордоння

Іоанна Гетка

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 8. – Харків; Київ: Критика, 2006. – С. 115-123.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4-87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

- © Східний інститут українознавства імені Ковальських
- © Автор статті
- © Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва
- © Ідея та створення електронного архіву часопису – А. М. Домановський

**ДЕКІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ПРО МОВУ,
САМОІДЕНТИЧНІСТЬ І НАЦІОНАЛЬНУ
ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ЖИТЕЛІВ
БІЛОРУСЬКО-РОСІЙСЬКОГО
ПРИКОРДОННЯ**

Мета нашої статті – подати деякі загальні зауваження про мову, самоідентичність і національну приналежність жителів білорусько-російського прикордоння Могильовської та Вітебської областей. Аналізований матеріал було зібрано під час польових досліджень, проведених у рамках Міжнародної гуманітарної школи Середньо-Східної Європи (МГШ) при Варшавському університеті у червні 2004 року. Характер досліджень – згідно з основними методами МГШ – інтердисциплінарний. В експедиції брали участь як молоді, так і відомі, досвідчені дослідники різних спеціальностей: філологи, етнологи, історики, соціологи. Тільки такий підхід до вивчення прикордоння сприяє цілісному і, в міру можливостей, повному опису специфіки прикордоння¹. Впродовж польових досліджень ми відвідали 13 сіл і селищ Горковського, Ленінського, Рибінського районів Могильовської області: Вишню, Гонтовлю, Єськовку, Каратишки, Красуліно, Куртаси, Покуще, Поташі, Рясну, Савву, Суславку, Сисуєво, Юрково і село Боево Дубровінського району Вітебської області. Для повноти загальної картини досліджуваного регіону важливо відзначити, що нашими співрозмовниками були в основному мало або взагалі неписьменні люди старшого покоління. Така на сьогодні структура населення цього регіону – молодь і освічені спеціалісти залишили село, віддаючи перевагу життю у місті.

Подані нижче висновки, звичайно, не остаточні, їх слід уважати скоріше попередніми, вступними зауваженнями. Ця проблема вимагає подальшого, докладнішого дослідження.

1) Основними факторами, що визначають національну приналежність, для наших співрозмовників є місце народження та проживання в Білорусі:

u B'elarus'i žyvu, bac'k'i tut byl'i ... z'edy tož samoje (Рясна, Дрибинський район); *Ja tut naraz'ilasja, maji raz'ic'el'i m'esnyja – b'elarusy* (Поташі, Горковський район); а також так званий *ius sanguinis*, закон крові, який визначає національність дітей за національністю батьків. «Білоруськість» у такому разі дістається у спадок. Білорусом є той, чий предки були білорусами. Варто тут зауважити, що «закон крові» важливіший, аніж критерій місця народження. Дитина українця, яка народилася на території Білорусі, все-таки буде українцем – «*po bac'ku*» (Поташі, Горковський район).

2) У свідомості наших співрозмовників національну приналежність визначає також «формальний аспект». Вони декларують, що вони білоруси, і це зафіксовано відповідним записом у документі

u pašparc'e zap'isana... (Рясна, Дрибинський район).

Ja b'elarus. U pašparc'e zap'isana... (Боево, Дубровінський район).

Поняття «паспортної» національної приналежності треба, однак, точно відмежувати від поняття самоідентифікації населення. На це питання, що стосується Білорусі взагалі, а не лише прикордоння, звертало увагу багато дослідників².

3) Подані нижче зауваження присвячені саме питанню національної самоідентифікації населення обстеженої частини білорусько-російського прикордоння. Якщо – це підтверджують наведені вище висловлювання – факт «паспортної» національної приналежності є беззаперечним, то питання білоруської самоідентифікації не було для наших співрозмовників таким однозначним. На всі питання, з нею пов'язані, їм важко знайти прямі, однозначні відповіді – самоідентифікація викликає також відповідні труднощі при докладнішому аналізі й спробах інтерпретації.

4) Питання національного самовизначення наших співрозмовників є складним. У їхній свідомості взагалі дуже розмите поняття національності. Немає також чіткого уявлення інших понять, таких, наприклад, як «схід» або «захід». З одного боку, вони називали різні нації:

No nacja... No b'elarusk'ije, rusk'ije, n'am'eck'ij vo. Smatrja ž jak'ije (Савва, Горковський район), а також підкреслювали етнічну близькість східних слов'ян:

b'elarusy, ukrajincy, rusk'ija – to adna krou (Куртаси, Горковський район).

З іншого боку – з'явилося досить специфічне визначення національності місцевих жителів як «білорусько-російської»:

Jak ja skažu što ja b'elarus, jak ū škol'e učyl' pa b'elarusku i pa rusku. A za režučkaj, vo tut u nas k'ilometar, tam užo učyl'i tol'k'i pa rusku [...] Da jany rusk'ija (Боево, Дубровінський район);

...*My Źžo I ni b'elarusy j ni ruskija. My Źžo, n'e znaju xto my. U nas Źa n'ixto n'e razyavaryvaje na čysta b'elaruskam jazyk'e* (Боєво, Дубровінський район);

на відміну від нації *Zapadnikau* – жителі Західної Білорусі:

«*Tam u Zapadn'ej l'udzi druyija i žyviu' pa druyomu*» (Гонтовля, Дрибинський район). У свідомості наших співрозмовників ця *Zapadnaja* не обов'язково є частиною «власне Білорусі»:

M: Zapadnaja što? – krajina?

C: – No jak jeta znajet'e – Zapadnaja ščytajecca... ja vam n'e skažu...

M: – Geta častka jakoua to yasudarstva, c'i krajina takaja – što eto?

C: – No Zapadnaja – yeta n'e tak Źžo dal'eko – za M'in'sk, Baranav'ičy vo za M'in'skom n'iz'i (Савва, Горковський район)³.

Як нам пояснили, територія *Zapadnoj* починається десь біля Мінська і охоплює Бобруйськ, Молодечно і Гродно. Виділення *Zapadnoj* як певної окремої територіальної чи адміністративної одиниці або регіону і визначення такого її кордону пов'язане, напевно, з колишнім кордоном II Речі Посполитої. «Схід», звичайно, ближче до «заходу» – далекого, незрозумілого. «Схід», однак, взагалі не ототожнюється з Росією, він розуміється скоріше як їхня власна «маленька батьківщина». Протиставлення «схід» – «захід» розмите так само, як і поняття національної самоідентифікації.

Багатовікове співжиття в білорусько-російському прикордонні повинно було викликати потужний культурний вплив⁴, посилений фактором єдиного віросповідання (православна церква). Яскравим показником цього є факт, що мови служби – старо-церковно-слов'янська і проповідей – російська не сприймаються як чужі:

M: – Na jakom jazyk'e mal'itvy?

C: – Na svajom – b'elaruskom (Савва, Горковський район);

M: U cerkwi – na jakoj mov'e tam služba iz'e?

C: Cerkva... Dak – pa b'elarusku (Рясна, Дрибинський район);

M: Na jakoj mov'e bac'uška razyavaryvaje s vam'i, na jakoj mov'e mal'itvy čytaje?

C: Na takom jak my s vam'i... (Боєво, Дубровінський район).

Слід, однак, мати на увазі, що це явище є неусвідомленим, на відміну від впливу «західного» – протиставленого локальному свояцтву.

5) Труднощі з самовизначенням можуть бути пов'язані також із невмінням визначити державні кордони Білорусі. Деякі співрозмовники вказували, наприклад, що Білорусь межує лише з Україною, Польщею або з

Німеччиною (Сисоево, Дрибинський район). Виходить, що місцеві жителі не помічають кордону між Росією та Білоруссю. Таке світосприйняття, як здається, цілком виправдане, його можна пояснити значним впливом спадщини багатомірової історичної спільноти – часів Російської імперії та Радянського Союзу. Такому світосприйняттю суперечить, однак, виділення України як окремої самостійної держави. Певною мірою це можна також пояснити географічними обставинами: на відміну від кордонів «далекої України», перехід кордону Росії є формальністю, що не викликає у жителів прикордоння жодних проблем:

М: Vu znajet'e, što z'z'es'uran'ica n'edal'eko? (питання про білорусько-російський кордон)

С: A jeta – što Ukrajina – jeta?

М: Aya.

С: Ukrajincy – dak z'ež jetaja uran'ica – kazal'i, ja n'a jez'ila, no kak jez'ili, tak prav'er'al'i na uran'icy – tak: što v'az'es'o [...] (Рясна, Дрибинський район, 35 кілометрів від державного кордону з Російською Федерацією і близько 200 кілометрів від кордону з Україною).

Зосереджуючись на своїй «маленькій батьківщині», більшість жителів прикордоння, яких ми зустрічали, не цікавляться також і тим, що відбувається в центрі – Мінську. Їхній локальний світ «граничить» насамперед із сусідньою територіальною одиницею. У селі Сисоево нам указували на кордон з Вітебською областю, у селі Поташі – з Дрибинським районом. Таке локальне світосприйняття пов'язане з адміністративним поділом Білорусі – приналежністю до конкретного виборчого округу, колгоспу тощо. Цей кордон визначають скоріше труднощі, пов'язані, наприклад, з візитом до лікаря поза районом і справи, які потребують оформлення в сусідніх адміністративних одиницях.

Кордон з Росією не помічають навіть працівниці бюро радгоспу «Заповіт Леніна». Вони стверджують, що ні тут, ні поряд ніякого кордону немає: *по-білоруськи говорять на Поліссі і в Гродно, тому що там прикордоння. У нас говорять по-російськи, оскільки ми містимося в центрі.*

Таке специфічне світосприйняття зумовлюють як історичні, так і сучасні фактори: багатомірова близькість культур, спільне православне віросповідання (протиставлене «католицькому» віросповіданню поляків і «західників»), традиції єдиної держави – Російської імперії й СРСР (причому далеко не всі помічають його розпад).

Сила впливу всіх цих факторів призводить до того, що визначення «російський» і «білоруський» є своєрідними синонімами:

М: - A vy pa rusk'i razyavaryvajec'e?

С: - No... Ja pa b'elarusk'i – no jeta toež samo.

М: - Toež samo.... Rusk'i, b'elarusk'i – yeta toež samo, aya...

С: - Da, da, da. (Савва, Горківський район).

Головним сучасним показником цієї самоідентичності є, за визначенням місцевих жителів, «змішана», «білорусько-російська» мова.

б) Мова, всупереч загальноприйнятим у науці судженням⁵, не є фактором, який визначає національну «паспортну» приналежність. До цієї останньої мова не має жодного стосунку⁶. Проте вона зберігає головне значення для самоідентифікації, національного самовизначення співрозмовників.

Більшість жителів досліджуваного відрізка прикордоння, з якими ми розмовляли, стверджують, що користуються білоруською мовою, хоча й не престижною (*з'er'evien's'k'i, prosty, naš, m'esnyj*), відразу уточнюючи при цьому, що це білорусько-російська змішана мова: *s'm'es'*

A ty – na m'ešancy! I tak i tak skažut'... Pa b'elarusku i pa rusku... Jak vudumajet – i us'o... (Рясна, Дрибинський район).

A eta m'esnyj, m'esnyj, n'e rusk'i, n'e b'elarusk'i... (Боево, Дубровінський район).

Наші співрозмовники стверджували при цьому, що по той бік кордону (звичайно, говоримо про тих, котрі взагалі визнають існування державного кордону з Росією) або взагалі – на Смоленщині, люди в селах говорять такою самою змішаною мовою. Ті, однак, назвемо їх «з-поза межі», не вважаються уже білорусами. Таке розмежування визначала державна – «паспортна» приналежність – громадянство Російської Федерації. «Росіянин» – це житель сусідньої Смоленщини (часто зустрічалося при цьому синонімічне визначення – *Smolen'cuk, Smol'ak*), який користується, наприклад, іншою валютою.

yrošy u n'ix druyija (Ботвеево, Горковський район).

Звідси витікає, що близькість російської й білоруської стихій у їхній мові ще не означає «бінаціональності» регіону⁷. Окрім того, часто зустрічається думка, що:

«nacyj u nas n'e bylo – adn'i b'elarusy» (Рясна, Дрибинський район),

«rusk'ix tutaka n'ikol'i n'e bylo» (Поташі, Горковський район).

Така відсутність ідентифікації з росіянами не є, однак, специфікою цього регіону, вона типова і для всієї іншої території Білорусі⁸.

7) Чи можна – у зв'язку зі специфічним лінгвістичним становищем – говорити про білінгвізм білорусько-російського прикордоння⁹? Ні, мовну ситуацію цієї території не можна визначити як білінгвізм. Мова, якою спілкуються наші співрозмовники, за їхнім визначенням, не пов'язана ні з державою, ні з «паспортною» національністю.

Окрім того, за їхніми відомостями, до Великої Вітчизняної війни такою самою мовою, спілкуючись із місцевим населенням, говорили й інші національні меншини, які мешкали на цій території: євреї, поляки, цигани, литовці. Для характеристики мови опитаних нами жителів білорусько-російського прикордоння доречно у такому разі поняття «локальності».

8) У жителів досліджуваної нами частини білорусько-російського прикордоння, яких ми зустріли, виникали проблеми з визначенням назви мови. Як дистинктивні характеристики вони наводили визначення: *білорусько-російський (або ж навпаки – російсько-білоруський), не російський, не білоруський самі по собі, змішаний, мішанка, мішана мова, «мешанный язык» – слово по русску, слово по белорусску, каша, «не разбереш».*

N'e pan'ac'. N'i to rusk'i n'i to b'elarusk'i. N'e izv'esna. I pa rusku katora slova skažaš i pa b'elarusku... (Боево, Дубровінський район).

Які причини змішування мов? Це питання виявилось складним для жителів Дрибинського району, з якими ми зустрічалися. Деякі з них шукають причини такої мішанки в культурному впливі Росії, особливо російської мови як мови викладання, мови ЗМІ:

Eta ja vam skazaŭ... patamu što ŭ nas BT – naše na ruskom jazyk'e... b'elaruskaje t'el'ev'iz'en'n'e..., a rad'o – pa b'elarusk'i... us'i peir'edačy na b'elaruskaj mov'e ...

A jes'l'i intervju b'eruc' – kor'espond'enty na ruskoj, a pa b'elarusku atv'ečajuc', a pa t'el'iv'iz'en'nji na ruskom jazyk'e idut' us'e p'er'edac'i'... A račamu ja n'e znaju.... (Рясна, Дрибинський район).

Vo ŭ nas jes'c' z Rasiji, dyk jany yavaruc' pa ras'ejsku [...] U Ras'eji tol'ki ŭčyl'i na ros'ejskam.. na ruskam jazyk'e, a ŭ nas učyl' j rusk'i jazyk j b'elarusk'i j n'am'eck'i... Ja ŭčyla j rusk'i jazyk j b'elarusk'i j n'am'eck'i... (Боево, Дубровінський район).

Схоже, в цьому випадку ми маємо справу зі ставленням до російської як до літературної мови, мови міста, на протигагу мові *простій, своїй, нашії*:

kal' i čalav'ek pryjexaj – hoc' on i b' elarus raz on už s yorada pryjexa_ k nam sjuda, no i žyt' papaj... i vos' pryjexaj – to jajo zvut rusk'ij – pa rusk' i razüavryvaje – pa üaradzkomu. [...] on pa yarackomu... a tak m' esnyje pa m' esnomu... (Рясна, Дрибинський район).

Tam bol' ša pa rusk' i yavorac' u l' ubom yoraz' e. Vo prym'erna n' e dal' oka yz' ac', vo Orša, tam ža užo na rusk' im. Vot u mianje ynut' i. jany m' an' e trox' i i paprayljajuc'. Ja što n' ibud' ska žu, a jany: «Babuška, eta ty vot tak eta».. A ja üavar' u: «Ja razyavaryvaju na svajom jazyk' e»... (Боево, Дубровінський район).

Мову, якою спілкуються наші співрозмовники, вони визначають також як *d' er' ev' en' ski* на відміну від мови міста – «чистої» російської або «чистої» білоруської мови (якою – згідно з деякими висловлюваннями – розмовляють поляки в Західній Білорусі («*pad Min' skom Paljaki yavorac' čista pa b' elarusk' i*» – Дрибин, Дрибинський район) або учителі («*pedagogi*» (Рясна, Дрибинський район) :

М: Na jakom jazyk' e ü s' al' e yavorac' ?

С: Vo na tak' im jak ja... A jos' c' i što pryježžuja, dyk jany, yaj jon buz' ec' yavaryc' i pa našemi, no u jayo ys' o adno n' e palučajecca...

М: Dyk yeta b' elarusk' i jazyk' ?

С: Vo pl' am' ann' ica – jana ž b' elaruska. A tam ža n' e tak yavoruc' jak ü nas ü z' are ün' i Pra üda. Nu vo. (Боево, Дубровінський район).

С: N' e, u nas nixto n' e yavoryc' čysta pa bielarusku. Dubroüna, jašče ü Dubroüñ' e prak' idyvajucca ü star' ikoü b' elarusk' ija slovy, a ü nas užo n' et...

М: A z' ed vaš jak yavoryc' ?

С: Tak jak i ja razyavaryvaju. Na m' esnam. (Боево, Дубровінський район).

Мова «міста» – за свідченням деяких із опитаних нами жителів досліджуваного регіону – має більшу престижність, є також універсальним засобом комунікації і мовою офіційної влади:

ja znaju što Lukašenka i na b' elaruskaj razyavaryvaje i na ruskaj mov' e, mñ' e kažecca tak [...] pa rusku vs' e pan' imajut' (Рясна, Дрибинський район).

Саме тому під час розмови з незнайомими людьми наші співрозмовники намагаються виправити свою мову:

Jak yaradzki – tady u rodzie uže pa rusku troxu s nimi... (Рясна, Дрибинський район)

Літературна білоруська мова, на відміну від російської, вважається важкою, дивною: «*ruskaja ljyučejša, mñie jano ljoyon' ko*» (Єськовка, Дрибинський район). Незважаючи на це, серед старшого покоління можна спостерігати позитивне ставлення до білоруської мови:

Mn'e kažecca što každomu narodu svoj jazyk xorošyj – tak jak ja dumaju. Mn'e naš nraŭ'icca, naš b'elarusk'ij... (Рясна, Дрибинський район);

Ja prosto radujus', što my im'ejem naš b'elarusk'ij jazyk... (Рясна, Дрибинський район).

Молодше покоління віддає перевагу російській мові:

bielaruskij jazyk trudnyj – n'e l'eziet w yalavu [...] mayu zabyt' b'elaruskaje slova i vstavit' russkaje (шестирічна дівчинка, Гонтовля, Дрибинський район).

9) Як і білоруську, змішану мову також оцінюють позитивно. Це звичайна мова місцевого спілкування, цілком природна:

Padabajecca kan'ešn'e, naša t'esnaja, takom... na jakom ja raz_ovaruvaju... kan'ešno...» (Рясна, Дрибинський район).

Дехто зі співрозмовників стверджували при цьому, що теоретично могли б користуватись однією з двох мов, що складаються в «суміш», у чистому вигляді, але не мають такої потреби:

Možna add'el'no no zač'em. (Красуліно, Горківський район).

A tak ja pan'imaju, ja mayu i pa rusk'i tak na b'elaruskaj mov'i razmayljac'... (Рясна, Дрибинський район). Однак на практиці вільне переключення мовних кодів неможливе. Якщо попросити передати текст російською або білоруською мовами, спостерігаємо чіткі риси іншої з них – фонетичні, морфологічні – й на інших рівнях мови. Це відзначають і наші співрозмовники:

A tak vo... i na rusk'im kal'i... navat sm'ešannym, takoya čysta b'alaruskaya n'ima (Рясна, Дрибинський район).

10) Мова наших співрозмовників, жителів досліджуваної території, названа ними «сумішню» білоруської та російської мов, характеризується, однак, значним рівнем системності. Вона поєднує риси південно-західних діалектів білоруської й західних діалектів російської мов, становлячи смугу змішаних говорів.

До головних її фонетичних рис наалежать: дисимілятивне «акання» і «якання» (зокрема типове для північно-східних говорів Білорусі дисимілятивне акання вітебського типу), перехід *o* → *ŭ* (нескладове), відмінність проривного і фрикативного [g], наявність протетичного [j], збереження використання етимологічного *r'* і *r* (*r'eka* – літературна білоруська: *reka*). Окрім того, через потяг до правильності висловлювання в мові наших співрозмовників трапляються гіперкоректні слова з використанням *r'* замість етимологічного *r* (*r'ama*). Серед морфологічних особливостей слід назвати наявність закінчення – *s'* 3 особи 1 дієвідміни, яка відсутня в

білоруській літературній мові: *xto jayo v'edajec'*, або особливі форми прикметників на -ей: прикметник множини *т'ладуеґі...* (літературна білоруська: *maladyja*), прикметник однини чоловічого роду: *т'ладелі* (літературна білоруська: *malady*), родовий відмінок однини жіночого роду: *moladeyі* (літературна білоруська: *maladeyj*) тощо.

11) Мішанка, якою розмовляють жителі прикордоння, зумовлена історично. У часи Речі Посполитої ця територія була місцем поселення білорусів і поляків. Після третього поділу Речі Посполитої ці землі заселяли російські поміщики з усім своїм добром, у тому числі – з «душами». Обидві стихії співіснували в цьому районі. Це видно, перш за все, на прикладі прізвищ людей, які тут живуть або жили. У сільських могилах поховані люди з прізвищами польського, литовського, російського, білоруського походження: Каркоўская Франя Альфонаўна 1936–1949, Рукус Казимір Петровіч 1924–1996, Шинкунас Михайло Михайлович 1870–1942, Бордовський Василь Олександровіч 1923–2000, Завадська Мальвіна Ігнатівна 1908–1942, Заблоцький Йосип Антонович 1907–1991, Петровіч Анеля Станіславівна 1908–1987 і т. д. (Суслаўка, «Ліцьвінскі паселак»). Таке співіснування носіїв різних мов та їхніх діалектів, як виглядає, утворило сприятливий ґрунт для сучасної мовної ситуації цієї території.

¹ Див., напр.: Smułkova E. Badanie pograniczy językowych – uwagi metodologiczne // Gwary dziś. 2. Regionalne słowniki i atlasy gwarowe. Poznań 2003.

² Див., напр.: Smułkova E. Wokół problemu poczucia tożsamości mieszkańców Białorusi // Białoruś i pogranicza. Studia o języku i społeczeństwie. Warszawa 2002; Radzik R.. Kim są Białorusini? Toruń 2003.

³ При співбесідах – літера *М* позначає «дослідник», літера *С* – «співрозмовник».

⁴ Див. напр.: Smułkova E. Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego? // Białoruś i pogranicza... S. 421.

⁵ Див., напр.: Sadowski A. Pogranicze polsko-białoruskie. Tożsamość mieszkańców. Białystok 1995, S. 83.

⁶ Див. напр.: Radzik R. Kim są..., S. 92; Його ж: Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową: Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. Lublin 2000.

⁷ Див. також: Radzik R. Kim są Białorusini? S. 84.

⁸ Див. також: Smułkova E. Wokół problemu..., S. 522.

⁹ Див. також: Smułkova E. Dwujęzyczność po białorusku... S. 416.

(Переклад з польської Л. О. Удовенко)